

ZIMONYI ISTVÁN

AZ EURÁZSIAI STEPPE NOMÁDJAI ÉS SZOMSZÉDAI

Az eurázsiai nomádok hatalmas birodalmakat hoztak létre a Kr.e. I. évezredtől a XV. századig. Ezeknek a birodalmaknak a kialakulásában és felbomlásában nagy szerepet játszottak a nomádokkal szomszédos övezetek. Eddig elsősorban csak a földműves civilizációk és a tőlük északra élő nomádok viszonyára irányult a kutatás. Jelen munkában egy komplexebb megközelítés körvonalait vázolom fel. Elsőként néhány általános kérdés kerül meg tárgyalásra.

A nomád életmódra jellemző ismérveket legutóbb Khazanov gyűjtötte össze a nomadizmus kutatásának legutóbbi szintézisében: 1. a gazdasági életben az állattartás dominál; 2. extenzív, rideg állattartás jellemzi; 3. az állattartó gazdaság következtében az állattartó állandó és rendszeres legelőváltásra kényszerül; 4. a nomádok többsége részt vesz az állandó vándorlásban; 5. önellátó, természetes gazdasági szint jellemzi. Ez a fajta termelő gazdálkodás egy olyan technikai szinthez kötődik, amely a neolitikus és ipari forradalom közti korszakra jellemző.¹

A nomadizmus különböző típusai közül most csak az eurázsiai steppén kialakult változatról esik szó. Földrajzi értelemben ez a Mandzsúriától a magyar Alföldig húzódó steppeövezet, ahol a Kr.u. V. századtól többségében török, mongol és mandzsú-tunguz nyelvű népek laktak. Az állatállomány két domináns eleme a juh és a ló, ez utóbbi különösen fontos, hiszen több funkciót is betöltött: lovaglásra és teherhordásra használták, valamint teje és húsa élelemként szolgált. Az eurázsiai nomadizmus egy másik meghatározó jellegzetessége az időszakos legelőváltás kialakult rendszerének a szilárdsága.²

¹ A. M. KHAZANOV: Nomads and the outside world. Cambridge studies in social anthropology 44. Cambridge 1984. 16–17. A legújabb szakirodalomból csak két további alapvető művet említünk: G. E. MARKOV: Kocsevnyiki Azii. Sztruktura hozjasztva i obscsesztvennoj organizacii. Moszkva 1976; Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei F. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 1983. Ez utóbbi a magyar kutatások reprezentatív összefoglalása.

² KHAZANOV: i.m. 44–52.

A nomadizmus besorolására a marxi formáció-elméletbe több kísérlet történt, de mind az ázsiai termelési mód,³ mind a feudális rendszer⁴ sémájának alkalmazása a nomadizmusra, alkalmatlan arra, hogy fogalmilag a kérdést tisztázza.⁵

A nomád történelemmel kapcsolatban is felmerült az a kérdés, hogy van-e fejlődés. A nagyállattartó lovasnomadizmus kialakulásától (Kr.e. I. évezred) az ipari forradalomig nincs alapvető strukturális változás a nomádok között. A hszüngnuk, türkök, mongolok között az állattartás (állatállomány összetétele, szaporítási módok, stb.) és társadalmi szervezet szempontjából nem volt alapvető minőségi különbség.⁶

A steppe földrajzi elhelyezkedése nagyban meghatározta az ott élő népek történeti mozgásterét. A Mandzsúriától a magyar Alföldig húzódó steppeövezetet délről egy földműves civilizációs sáv határolja, amely keleten Kínával kezdődik, majd Transoxánián, a védett Indián, Perzsián át folytatódik, végül nyugaton a Mediterráneum keleti részénél, az V. századtól a bizánci birodalomnál végződik. Ez a déli földműves övezet keleten közvetlenül érintkezik a steppével, míg nyugaton a Kaszpi-tó – Kaukázus – Fekete-tenger természetes akadályként választja el a két régiót. Kína a Nagy Fal felépítésével próbálta biztonságossá tenni az elválasztó határt. Irán helyzete attól függött, hogy keleti határ-területei (Horászán, és Transoxania) mennyire képesek ellenállni a nomádok nyomásának.

Azok a nomád népek, amelyek kikerülve a steppéről a földműves civilizációk területére vonultak, általában életmódváltásra kényszerültek, és letelepedve asszimilálták őket. Ez történt a Kínába betelepülő nomádokkal, akik többször önálló dinasztia alapítva elkínaiasodtak. Az Iránt megszálló nomádok (szeldzsükök, mongolok) birodalmakat alapítottak, de rövid időn belül őket is asszimilálta a perzsa népesség és kultúra. A törököknek csak néhány helyen (pl. Kis-Ázsiában) sikerült etnikailag is megmaradni. Erre a népességre alapult később az oszmán–török birodalom. A steppe nyugati felén élő népek közül⁷ a magyarságnak sikerült etnikailag túlélni az életmódváltást.

³ TÓKEI F.: „A nomadizmus kérdéséről”. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tókei F. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 1983. 5–14.

⁴ B. Ja. VLADIMIROV: Obscsesztvennij sztroj mongolov. Mongolszkij koevojev feodalizm. Leningrad 1934.

⁵ Gellner összefoglalása és Khazanov álláspontja: KHAZANOV: i.m. XVI–XXXV, 297–298.

⁶ KHAZANOV: i.m. XXIV–XXV.

⁷ A hunok a Kárpát-medencében a germánokba olvadtak be, míg a kelet-európai steppén élő és oda visszahúzódó csoportjaik az újabban érkező nomádok között éltek tovább. Az avarokat valószínűleg a szlávok asszimilálták, miután a birodalom a IX. század elején összeomlott. A dunai bolgárok esetében pedig egyértelmű, hogy egy bizonyosan török nyelvet beszélő népesség önálló politikai keretet hozott létre, majd fokozatosan nyelvileg asszimilálódott a többségben lévő szlávokhoz.

A déli civilizációk hatása a nomádokra technikai és kulturális szempontból meghatározó.⁸ A nomád gazdaságban – mint már említettük – nem volt alapvető szerkezeti változás. Ezzel szemben a nomádok fegyverzete rendkívül jelentős változáson ment keresztül.⁹ Ennek hátterében az egyik alapvető tényező a fémművesség fejlettségének a kérdése. A steppetörténet korai szakaszában, amikor iráni nyelvű népek domináltak a steppén, a fejlett bronzkori civilizációk (Mezopotámia, Egyiptom) fejlett fémművességét elsajátító iráni nyelvű csoportok Kr.e. I. évezred elején alakítják ki a lovasnomád életmódot, s terjesztik el nyugat felől az egész steppén.¹⁰ Valószínű, hogy iráni nyelvű népesítés közvetítette ezt a technikát Kínába is.¹¹

A kínai vastechnológia a vas öntésével indult a Kr.e. I. évezred közepén, a kovácsolás a Kr.u. III. században kezdődött.¹² A XI. században a kínai vaskohászat forradalmi változáson ment keresztül. Az új technológia természetesen először a fegyvergyártás területén jelentkezett. A mongol világbirodalom és a kínai vaskohászat összefüggéseire Elvin hívta fel a figyelmet:¹³ a nomád eredetű Észak-Kínában uralkodó dinasztiák (kitajok és dzsürcsik esetében) a steppei népek egymás elleni küzdelmeibe beavatkoztak, hogy megakadályozzák a hatalomkoncentrációját, de közben elterjesztették az új technikát a steppén, amelynek következtében éppen az ellenkezőjét érték el, ugyanis ezzel a haditechnikával a Dzsingisz kán vezette törzs egyesítette a steppe népeit, s utána Kínára támadt.

A korábbi vastechnológiai újítások is elterjedhettek a steppén. Elvin szerint a Kr.e. IV. században is hasonló dolog ment végbe, aminek a következtében a hsiung-nuk alakítottak nagy birodalmat.¹⁴ A Kr.u. III. században a kovácsolási technika elterjedését követően a VI. század közepén a türkök alapítottak nagy kiterjedésű birodalmat. Mindezekből egyesek arra következtettek, hogy a kínai haditechnikának kell tulajdonítani az eurázsiai nomádok katonai felsőbbbségét mindazoknál, akik az ókor és középkor folyamán Európára támadtak.¹⁵ Természetesen csak ezzel az egy tényezővel nem lehet a nomád történetet magyarázni. Azonban a kovácsmesterség jelentőségét a nomádoknál többek között bizonyítja, hogy a kínai források a VI. században hatalmas

⁸ Ugyanakkor az európai fejlődésben is nagy szerepe volt az eurázsiai nomádoktól átvett szügyhám-nak és kengyelnek: ENDREI W.: A középkor technikai forradalma. Budapest 1978. 14.

⁹ U. KÓHALMI K.: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12. Budapest 1972.

¹⁰ U. KÓHALMI: i.m. 15–16.

¹¹ G. CLARK: A világ őstörténete. Budapest 1976. 293–294.

¹² CLARK: i.m. 296.

¹³ M. ELVIN: Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben. Budapest 1977. 93–100.

¹⁴ ELVIN: i.m. 94.

¹⁵ F. BRAUDEL: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVII. század. Budapest 1985. 377–378.

kiterjedésű birodalmat alakító türköket az őket megelőző és steppét uraló törzsszövetség, a zsuanszuankovácainak mondják. Dzsingisz kánt pedig, aki 1206-ban vette fel ezt a nevét, korábban Temüdzsin-nek hívták. A mongol szó jelentése 'kovács'.

Ezzel a problémával szokás kapcsolatba hozni azt a kérdést, hogy vajon mi indította be és mi befolyásolta a gyakori népmozgásokat az eurázsiai steppén, és miért változik meg alapvetően a mozgások iránya. Korábban az iráni nyelvű népek még nyugati irányból haladtak kelet felé, de a steppe Krisztus utáni története során a keletről nyugatra vonulás volt döntő jelentőségű. A vándorlás irányát valószínűleg az szabta meg, hogy melyik szomszédos földműves civilizáció állt magasabb szinten. Az iráni nyelvű népek keleti migrációjának hátterében a mezopotámiai civilizáció kisugárzása sejthető. A migráció megfordulásában pedig a kínai vastechnika fölénye játszhatott döntő szerepet, amelyet a steppei népek átvettek és elterjesztettek.

Természetesen a nomádok mozgásirányát a kisebb ellenállási vonalak határozták meg.¹⁶ Ebben más tényezők is fontos szerepet játszottak. Ilyen többek között Kína, és a tőle nyugatra húzódó földműves civilizációk belső politikai helyzete is. A steppeöv keleti részén az első lovasnomád birodalmat a hszüingnuk hozták létre a Kr.e. III. század végén.¹⁷ Ezzel egyidőben sikerült az egységes Kínai Birodalmat megteremteni; a Han dinasztia négy évszázadig uralta Kínát (K.e. 206 – Kr.u. 220). A hszüingnuk fénykora a Kr.e. 200 körüli időkre tehető, azonban egy egységes Kínával szemben birodalmukat nem tudták fenntartani. A Kr.e. I. századra hatalmi súlyuk csökkent, s további történetük tipikus forgatókönyve a későbbi nomádok sorsa alakulásának. A déli törzsek behódoltak Kínának, s a császár felhasználta őket védelmi célokra, végül asszimilálták őket a kínaiak, de egyes csoportjaik Kína egységének megszűnte után kisebb helyi dinasztiákat hoztak létre. Az északon maradt törzsek kettészakadtak. Az egyik rész helyben maradt, és betagozódott az újabb nomád törzsszövetségi-birodalmi keretbe. A másik rész nyugat felé vette útját, s egészen a Kazak steppéig lehet őket nyomon követni. Innen egy későbbi, kelet felől jövő támadás következtében újabb csoportok indultak még nyugatabbra, elérve a dél-orosz steppét. Ők azok, akik Kelet-Európában a hun birodalmat megalapították.¹⁸ A hunok megjelenése Európában pedig az úgynevezett germán népvándorlás kiváltó oka lett, melynek következménye a nyugatrómai birodalom bukása lett. A hunok a Kárpátoktól nyugatra eltűntek a germán népek tengerében.¹⁹

¹⁶ BRAUDEL: i.m. 92–95.

¹⁷ LIGETI L.: „Az ázsiai hunok”. In: Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940. 31–60.

¹⁸ A hunokra vonatkozó újabb alapvető irodalmat Harmatta J. állította össze: Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1986². (reprint) XXXVI–XXXIX.

¹⁹ BÓNA I.: „A hunok”. In: Magyarország története I/1. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984. 266–276.

A hszüingnuk és hunok utáni steppetörténetet két nagyobb korszakra szokták osztani azon az alapon, hogy a VI–XIII. századig elsősorban török nyelvű népek hozták létre birodalmakat, a XIII–XV. században pedig a mongol nyelvű népesség alakította ki tartós politikai kereteket. Az első korszak a türk birodalom megalakulásával kezdődött a VI. század közepén. Ez az első nomád államalakulat, amely hatalmát kiterjesztette az egész eurázsiai steppére, Mongóliától a Fekete-tenger északi partvidékéig. Kínát röviddel a türkök felemelkedése után újra egységes császársággá kovácsolták (Szu-j dinasztia 589–617; Tang dinasztia 618–907), s egy ilyen Kínával a nomádok nem voltak képesek versenyre kelni,²⁰ sőt a türk birodalom időlegesen kínai fennhatóság alá került. A szászánida Perzsia (Kr.u. 226–651) mind a hunoknak, mind a türköknek erős ellenfele volt. A steppe nyugati végén a türkök elől menekülő avarok a Kárpát-medencét birtokba véve (567–568) hozzájárultak Bizánc meggyengüléséhez, s lehetővé tették a szláv népvándorlást, végül a megerősödő Karoling birodalom áldozatául estek.²¹

A türk birodalmat az ujgurok döntötték meg a VIII. század közepén, akiknek a hatalma csak az eurázsiai steppe keleti felére terjedt ki, ugyanis a Dél-Orosz steppen a VII. századtól a türkök örökségét a kazár birodalom vette át.²²

A X. században a Karoling egység megszűnése következtében Európa meggyengült, amit a nomádok ki is használtak. Ennek keretében történt a magyar honfoglalás, és ez tette lehetővé a kalandozásokat.

A másik migrációs irány Iránon keresztül vezetett. Az Omajjád Kalifátus a nagy hódítások idején komoly ellenfele volt a türköknek és a kazároknak. Az Abbászidák első évszázadában még erős a Kalifátus, de a X. századra a birodalom önálló részekre szakadt szét. Mivel már a IX. századtól megfigyelhető a török nomádok alkalmazása a Kalifátus haderejében, illetve a X. századtól elkezdődött a török törzsek áttérése az iszlámra, Irán, mint az Iszlám birodalom egyik láncszeme, nem tudott ellenállni a steppéről jövő nyomásnak, a szeldzsükkök beáramlásának és birodalomalapításának,²³ s Kis-Ázsia eltörökösítésének.

A XIII. században Dzsingisz kán új, minden korábnál nagyobb birodalmat hozott létre, amely utódai alatt India és a Mediterráneum kivételével az egész Euráziára kiterjedt, magában foglalva Kínát, Transoxániát és Perzsiát. A mongol hódítás-

²⁰ O. PRITSAK: *The Origin of the Rus*. Cambridge, Mass. Vol. 1. 1981. 19.

²¹ BÓNA I.: „Az avarok”. In: *Magyarország története I/1*. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984. 310–346.

²² R. GROUSSET: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Jersey 1970. 80–126, 179–182.

²³ *The Cambridge History of Islam*. Ed. P. M. Holt, A.K. S. Lambton, B. Lewis. Vol. 1. Cambridge 1980. 143–160.; GROUSSET: i.m. 141–170.; *Cambridge History of Iran*. Vol. 5. Ed. J. A. Boyle. Cambridge 1962. 11–184.

sikerét az is elősegítette, hogy Kína megosztott volt: északi részén a dzsürcsi eredetű Kin dinasztia, délen pedig a kínai Szung dinasztia uralkodott. Az iszlám keleten a XII. század végére felbomlott a szeldzsük birodalom, s talán a legjelentősebb hatalom a hvárezmsahok kezén maradt, akiknek nem maradt elég idejük egy erős védelmet nyújtó birodalom kiépítésére, így a mongoloknak viszonylag könnyű volt Közép-Ázsia bekebelezése. Mindebből elég nyilvánvaló, hogy a földművesek alkotta birodalmak politikai helyzete is nagyban befolyásolta a nomádok lehetőségeit.

A távolsági kereskedelemről a steppe nomádjai is kivették a részüket. A türkök és kínaiak közötti kereskedelmi viszony elemzése azt mutatja, hogy a türkök többségében állatokat cseréltek selyemre, s amikor a kínaiak nem voltak hajlandók a cserére, a türkök hadjáratokkal kényszerítették rájuk akarukat.²⁴ A türkök hatalma alatt élő szogd kereskedők bonyolították a távolsági kereskedelmet. A türkök és a perzsák közötti harcok hátterében a selyemkereskedelem hasznának lefőlőzése állott, ugyanígy a türkök bizánci követjárásainak egyik alapvető motívuma a selyemkereskedelem biztosítása volt.²⁵

A mongol birodalomban a távolsági kereskedelem az egyik meghatározó elem lehetett. A katonai erő a kereskedelmi utak rendjét volt hivatott fenntartani, illetve kényszerítette a letelepült civilizációkat kereskedelmi javaik áruba bocsátására, ugyanakkor a postaszolgálattal segítette a kereskedelem lebonyolítását. A mongolok a türkökhöz hasonlóan nem maguk vettek részt a kereskedelemben, hanem a muszlimokra bízták az ügyletek lebonyolítását.²⁶

Van olyan vélemény is, hogy a nomád birodalmakat hivatásos katonai elit (katonai kíséret) és távolsági kereskedők (a türköknél a szogdok; a kazároknál a zsidók; a mongoloknál a muszlimok) együtt hozták létre.²⁷

Az arabok egy része bekapcsolódott a kereskedelembé, s városlakó kereskedővé vált. Ennek a kereskedőrétegnek alapvető szerepe volt abban, hogy az araboknál egy új világvallás, az iszlám kialakulhatott.²⁸ Ezzel szemben az eurázsiai nomádok esetében nem jött létre kereskedőréteg. Ennek következtében nem voltak képesek hasonló teljesítményre, az általuk felvett világvallások mindegyike valamely földműves

²⁴ A türk-kínai viszony részletes elemzését adta ECSEDY ILDIKÓ: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest 1979. 78–164.

²⁵ GROUSSET: i.m. 83–85.; a bizánciak a kínai áruk biztosítására a perzsa birodalmon átvetető nagy kereskedelmi utakat nem tudták igénybe venni, mivel a VI. század folyamán szinte állandósult a két birodalom közötti háborúskodás. A steppei útvonal tehát a bizánciak, türkök és szogdok közös érdeke volt.

²⁶ POLÁNYI K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest 1976. 342–344.; uő. *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest 1984. 20–22.

²⁷ PRITSAK: i.m. 10–20.; POLÁNYI: i.m. 21–22.

²⁸ SIMON R.: *A Korán világa*. Budapest 1987. 441–445.

civilizációból származott (buddhizmus, kereszténység, judaizmus, manicheizmus, iszlám).

Mindehhez járult még, hogy a nomádokról szóló írott források többségét a földműves civilizációk írástudóinak köszönhetjük. A nomád történelem során a belső források akkor jelentek meg, amikor a birodalom szervezete és adminisztrációja megkövetelte az írás használatát. Ezek közül jelentős belső forrásokkal a türkökről, ujugurokról és mongolokról rendelkezünk.²⁹

A nagy nomád birodalmak kialakulásának magyarázatát általában abban a kölcsönhatásban látják, amely a nomádok és a földműves civilizációk között zajlott.³⁰ Ezzel a megállapítással egyet lehet érteni, ellenben, ha emögött egy olyan gazdaságtörténeti érv áll, miszerint a nomád gazdaság egyoldalú és nem autarkális, s ezért rászorult a földművesek termékeire, akkor történetileg egy hamis képet kapunk. Természetesen a nomádok életmódjában szerepelnek földművelésből származó termékek a tej és húselekek mellett.³¹ Ezek megszerzésére azonban nem volt szükség hatalmas méretű birodalom létrehozására, hiszen a nomád területen is lehettek földműves zárványok, illetve a nomádok téli szállásterületeiken maguk is folytattak földművelést.³² Az a tény, hogy a nomád jobban ki van szolgáltatva a természet erőinek mint a földműves, szintén nem értékelhető úgy, hogy a nomád rászorult a földműves termékeire. Tehát a nomád és földműves társadalmak törzsi illetve falusi szinten önellátók, vagyis egyiknek sem érdeke nagyobb politikai keret, birodalom kialakítása.³³

A földműves és nomád civilizációk közötti különbség a hadrafoghatóságban jelentkezik. Az eurázsiai nomadizmus rendkívüli mobilitást igényel,³⁴ s ebben meghatározó szerepet játszik a lovaglás.³⁵ A lovaglás ismerete mellett az élelemszükségletek kiegészítésére rendezett vadászatok megkövetelték az íj és nyíl használatát. Ezeken kívül az állatállomány védelme, illetve az egyes közösségek közti gyakori súrlódások szükségessé tették a katonai ismeretek elsajátítását. Mindezt az tette lehetővé, hogy a nomád életmód nem jelentett olyan nagyfokú elfoglaltságot, mint a földművelés, amely rendkívül munkaigényes. Ebből következően a nomád társadalom minden egyes férfitagja potenciálisan egy „képzett” katona is, szemben a paraszttal, akiknek kiképzése költséges, és elvonja őket a termeléstől. Ez volt az egyik legfontosabb belső

²⁹ A türk rovásírás és az ujugur írásról I. SZÖM III.

³⁰ Erre a témára koncentrálnak a nemzetközi szakirodalmat szintetizáló KHAZANOV: i.m., illetve a hazai kutatók közül Ecsedy Ildikó, aki a türk korszak kiváló ismerője i.m.

³¹ KHAZANOV: i.m. 52–53.

³² RÓNA-TAS A.: „A nomád életforma geneziséhez”. In: Nomád társadalmak... 53.

³³ PRITSAK: i.m. 13–14.

³⁴ Az évenkénti rendszeres vándorlás útvonala 20–30 km-től 1500 km-ig terjedhet a különböző éghajlati viszonyoknak megfelelően. KHAZANOV: i.m. 52.

³⁵ U. KÓHALMI: i.m. 17–27.

feltétele annak, hogy bizonyos kedvező külső tényezőkkel együtt birodalmat lehessen kialakítani. Azonban a birodalom kiterjesztése és megtartása további előfeltételekhez voltak kötve. A nomád harcosokból reguláris hadsereget kellett létrehozni, amely biztosította a hatalmat, a kereskedelmi utakat és újabb hódítások alapja lehetett. Ezt a hadsereget azonban a steppe már nem tudta hosszú időn keresztül élelmezni. Így a letelepültek adóiból, a hódítások zsákmányaiból és a távolsági kereskedelem adóztatásából látták el őket.³⁶ Ezeket a lehetőségeket aknázza ki a Kalifátus is, amidőn testőröknek fogadta fel a nomádokat a IX. század elejétől, később ez tömegmértetűvé vált, olyannyira, hogy a hadsereg többségét ők alkották, ami egyenesen vezetett el a hatalom megragadásához és saját dinasztiák kialakulásához.

A szeldzsük birodalom fénykorában tevékenykedő perzsa miniszter Nizám al-Mulk megállapítása szerint a szilárd államhatalom két pilléren nyugszik: reguláris zsoldos török (nomád) hadsereg és a perzsa adminisztráció.³⁷ Tehát a nomádok a földművelők államának adminisztrációját is alkalmazták birodalmuk megszervezésében.

Miután számba vettük a legfontosabbnak vélt tényezőket, amelyek a steppe és a földműves övezet viszonyát meghatározták, egy másik, eddig nem elég hangsúlyozottan szereplő viszonylat kerül megtárgyalásra. A steppeövtől északra egy erdőövezet terül el, amely Szibéria és Kelet-Európa erdős vidékeit foglalja magában; az erdős vidék és a földműves civilizáció közvetlenül csak Közép- és Nyugat-Erőpában érintkezik egymással. Ennek jelentőségére alább visszatérek.

Az erdőzóna lakói számára a lovasnomád életforma kialakulása után lehetővé vált, hogy közvetlenül nomáddá váljanak.³⁸ Ugyanakkor a nomád közösségek számára egyfajta menedéket jelentett az erdő, ha valamilyen okból kiszorultak a steppéről.³⁹ Tehát a steppe és az erdővidék között rendkívül szoros kapcsolatok voltak. Példaként lehet hivatkozni a XIII. században keletkezett *A mongolok titkos története* című mongol nyelvű forrásra,⁴⁰ amelyben a mongol nyelvű törzseket erdőlakóra és steppelakóra osztotta fel az ismeretlen szerző. A honfoglaló magyarság kialakulását úgy rekonstruálhatjuk, hogy a magyar etnogenezisben résztvevő finnugor (magyar) nyelvű csoportok eredetileg az erdőzónában éltek, majd onnan a steppére kerülve lovasno-

³⁶ PRITSAK: i.m. 18–19.

³⁷ W. BARTHOLD: *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. GMS V. London 1977. 309–310.

³⁸ Az újabb kutatások szerint ugyanis kiderült, hogy a nomadizmus kialakulása nem előzte meg a földművelésre való áttérést, hanem egy vegyes földművelő-állattartó gazdaságból alakulhatott csak ki a Kr.e. első évezred elején. Vö. MARKOV: i.m. 8–84.; RÓNA-TAS: i.m. 54.

³⁹ Például a kirgizek 920 körüli kivonulása a steppéről, és későbbi történetük. V. BARTOL'D: *Kirgizü. Isztoricseskij ocserk*. In: Szocsinyenija II/1, Moszkva 1963. 471–500.

⁴⁰ LIGETI L.: *A mongolok titkos története*. Budapest 1962. A krónika magyar fordítása bő kommentárral.

máddá váltak, végül megérkezve a Kárpát-medencébe újból életmódot váltottak, így biztosítva az etnikai és a politikai keret fennmaradását.

Az a folyamat, melynek során egy erdőlakó népesség nomáddá vált, hosszabb időt vett igénybe, és viszonylagos politikai nyugalmat igényelt. Ilyen átalakulásra írott forrásokkal csak a későbbi korszakokból rendelkezünk, mivel erre a vidékre a déli, írásbeliséggel rendelkező civilizációk figyelme nem terjedt ki. U. Kóhalmi Katalin a XVII. században az orosz források segítségével tárgyal egy ilyen folyamatot a steppe keleti részén.⁴¹ A steppetörténet korábbi korszakából csak feltételezésekre vagyunk utalva. Mindenesetre a hszuungnuk Kr.u. 36-ban történt leverése után a steppe keleti felén a IV. század végéig nem jött létre nagyobb birodalom. Hasonlóképpen a X. században, a kirgiz birodalom bukása után ezen a területen a XIII. századig nem alakult ki jelentős politikai egység. Az első korszak (II–IV. század) a török nyelvű népek térhódítását készítette elő, akik közül a törökök a VI. század közepén hoztak létre birodalmat, míg az utóbbi időszak (X–XII. század) a mongol nyelvű népek dominanciáját érlelhette. Ez utóbbinak egy érdekes vonatkozására mutatott rá Bese Lajos, aki *A mongolok titkos története* című munkának a személyneveivel foglalkozva megállapította, hogy ott a mongol nevek többsége török eredetű.⁴²

A déli földműves civilizációk több alkalommal tettek kísérletet hatalmuk kiterjesztésére a steppére, de hódító hadjárataikkal csak időleges sikereket értek el: az egyes nomád birodalmak meggyengítését, kedvezőbb esetben bukását okozták. Így többnyire diplomáciával, a 'divide et impera' elvvel próbálták meg az egymással versengő nomád törzsszövetségeket egymás ellen kijátszani, s ezáltal nagyobb birodalmak kialakítását megakadályozni. Emögött az lehetett, hogy egyrészt a steppe nehezen volt ellenőrizhető, másrészt az erdőzóna mindig biztonságos háterszágot biztosított a hatalmi harcokban alulmaradó csoportoknak.

Az eurázsiai steppe meghódítása az orosz birodalomnak sikerült az európai technikai fölény (puskapor, stb.) birtokában a XVI–XIX. században. Vernadsky hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy az oroszok kelet felé nyomulva először mindig az erdőzónát vették birtokba,⁴³ s csak ezután nyílt lehetőség hatalmuk kiterjesztésére a steppék nomádjaira. Ez azt jelenti, hogy a steppe földműves civilizáció az uralma alá hajtását tartósan csak a cári Oroszország valósíthatta meg, másrészt utal az erdőövezet és a steppe viszonyának jelentőségére.

⁴¹ U. KÓHALMI K.: „Nomádok várai földművesek földjén. A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről”. In: Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Szerk. Tőkei F. (2. bővített kiadás) Budapest 1982. 249–346, különösen 320–322.

⁴² BESE L.: „Személynév és etnikum a XIII. századi mongoloknál”. In: Nomád társadalmak... 81–88.

⁴³ G. VERNADSKY: *Kievan Russia*. New Haven 1951. 14–15.

Visszatérve a földműves, nomád és erdőlakó zónák kölcsönhatására, egy földrajzi tényezőre szeretnék utalni, aminek fontos történeti következményei lettek. A Kínától Bizáncig húzódó földműves civilizációt egy steppeöv választja el az erdőzónától. Ezzel szemben Európa középső és nyugati részén a görög-római civilizáció közvetlenül érintkezett az erdőövezet népességével. Amennyiben az európai fejlődésben a földműves civilizációk északra húzódását (Egyiptom, Mezopotámia – Mediterráneum – Európa) analógiásan kiterjesztenénk Perzsia, Transzoxánia és Kína felé, úgy azt állapíthatjuk meg, hogy a földműves civilizációk északi kisugárzása szempontjából az eurázsiai steppe áthághatatlan akadályt jelentett. Sőt az európai szintézis eredményei orosz közvetítéssel terjedtek Kelet-Európa, majd tovább Szibéria régiói felé, ahol a steppe már elválasztotta az erdő- és földműves zónát egymástól. A X–XII. században a kijevi orosz állam fejlődésében rejlett egy olyan lehetőség, hogy a római-germán szintézisből létrejött új képlet mintájára egy orosz-bizánci integráció végbemenjen. Mint Szűcs Jenő rámutatott, ezt az esélyt Bizánc hanyatlása mellett a steppei nomádok, ebben az esetben a mongol birodalom hiúsította meg.⁴⁴ Ezzel persze nem magyarázható az európai fejlődés, csupán arról van szó, hogy azt a földrajzi körülmények lehetővé tették.

Összegzésképpen elmondható, hogy a nomád birodalmak létrejöttében ugyan a földműves civilizációknak meghatározó jelentőségük van, hiszen a technikai újítások, fejlett adminisztrációs módszerek, világvallások tőlük erednek, mint ahogy a távolsági kereskedelem alakulása és a politikai viszonyaik is befolyásolják a nomád történelmet, de az erdőlakók és nomádok közötti kapcsolatok sem elhanyagolhatók. A nomádok történeti szerepéről tehát földműves – nomád – erdőlakó viszonylatában kaphatunk hiteles képet.

⁴⁴ Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 57.

The Nomads of the Eurasian Steppe and their Neighbours

The nomads founded huge and powerful empires on the Eurasian Steppe between the 10th century B.C. and the 15th century A.D. Their foundation and disintegration were significantly influenced by neighbouring regions. So far the main focus of investigations has been the relationship between civilisations based on agriculture and the nomads living north of them. The present study aims to offer a more comprehensive approach. Although civilisations based on agriculture played a significant role in the formation of nomadic empires by mediating to them technical inventions, new technologies, advanced systems of administration and world religions, and although long-distance commerce and political relationships with them also had a strong impact on the history of nomadic peoples, the contacts between the nomads and forest dwellers should also be taken into consideration. These latter, after leaving the forest belt, could directly become nomads, while the forest belt remained a refuge for the nomads if they had to leave the steppe for some reason. Thus it can be stated that there was a close relationship between the steppe and the forest belt. In order to get a comprehensive picture of the nomads' role in history, the relationships between agricultural, nomadic and forest civilisations are to be investigated.